

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларындағы әлеуметтік мәселелер

Қазақ халқында XIX ғасырдың екінші жартысында ерекше ағым ретінде қалыптасқан «ағартушылық» жолдың әсерімен XX ғасырдың басында осы дәстүрді жалғастырған зиялы қауымның екінші бір толқыны шықты. Ал, ол кез қазақ халқы үшін әлеуметтік-экономикалық және саяси жағынан ауыр, қоғамның түсініксіз жақтары көбейген, соған жауап іздеген сындарлы да қиын кезең болды. Оның негізгі ауыртпалығы сол кездегі санаулы ғана ұлттық зиялы қауымның мойына түсті. Ұлттың ұлт болып қалуы таразыға түскен тұста олардың ғылымның барлық салаларымен шұғылдануына тура келді. Олай болмаса уақыт та болмады. Себебі заман лебіне икемделу үшін, өркениетті қоғам құру үшін ұлтты тығырықтан алып шығу керек болды.

Солардың бірі, әрі бірегейі, Торғай жерінің тумасы, Ыбырай мектебінің түлегі Ахмет Байтұрсынұлы болатын.

Ұлт жанашыры болған Ахмет Байтұрсынұлының бүкіл саналы ғұмырында айналысқан қазақ қоғамында шешілмеген үш мәселесі болды: саяси билік, оқу-ағарту және жер мәселесі. Бұл мәселелердің шешілмеуінің түп негізін Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының арасында оқу-ағарту жүйесінің болмауымен түсіндіреді. Тіпті бұл мәселе Ахмет Байтұрсынұлының бүкіл ғұмырында жас кезінен бастап өле-өлгенше күн тәртібінен түспеген тақырыпқа айналды десе де болады. Ағартушының еңбектерін

өз замандасы Міржақып Дулатұлы болатын. Мұндай баға тегіннен-тегін берілмесе керек. Ахмет Байтұрсынұлының өз халқын қалың ұйқыдан оятудағы талпынысын оның «Қырық мысалы» мен «Маса» жинақтарына енген өлеңдерінен байқауға болады. Сол кездегі қазақ қоғамына әбден сіңген жағымпаздық, еріншектік, жалқаулық, мансапқорлық сияқты келеңсіз жақтарды сынау арқылы халық көзін ашу, маса сияқты қайта-қайта ызындап, мазасын қашыру арқылы ояту жолы болды. Бұл оның Ыбырай бастаған ағартушылық ағымның жалғастырушы өкілі болғандығын дәлелдейді.

«Жиған-терген» деген өлеңінен ақынның осы ойларын анық байқауға болады:

Қазағым, елім,
Қайқайып белиң,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзінді, оянып.

Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?!

Бұдан біз қазақтың ұлттық саяси сана-сезімін оятуға талпынған ағартушының жанайқайын байқаймыз.

Ақын өз халқының сана-сезімін оятып қана қоймай, оның бірден-бір жолы-оқу, білім алу екендігін айтып, соған жөн сілтейді. Онсыз күн сайынғы жаңалықтардан құр қалып, өркениет көшіне ілесу бұрынғы отарлы аймақтың халқына ауыр болатынын түсінген ағартушы:

Жөн көрсеттім қазақ деген намысқа,
Жол сілтедім жақын емес, алысқа.

«Өзге жұрттар өрге қадам басқанда, -
Дедім, - сен де қатарыңнан қалыспа!» -

деп, қазақ халқын озық елдердің қатарында көргісі келетіндігін армандайды.

«Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген халық мақалын әрдайым жадында ұстаған Ахмет Байтұрсынұлы:

ның жазылғанына жүз жыл болып отыр. Қазіргі қазақ қоғамындағы той өткізу «ережесінен», «тәртібінен» қандай айырмашылығы бар? Шындығына келер болсақ, қазақтың қазіргі тойы «...Не жұртқа келер онан пайда жоқ, не ас беругіге тиер сауап жоқ, құр далаға кеткен бір мал...». Сондықтан «...білім бәйгесінен пайда болмаса, шығын болмайтындығын» қазіргі қазақ жастары өздерінің өмірлік ұстанымына айналдырса, құба-құл болар еді.

«Ұстазы мықты шәкірттің ұстамы нықты» демекші, ұстаз алдында отырған оқушының болашақ қандай кісі болатыны алдымен оқытушысына байланысты. Жақсы ұстазға елікпейтін, оған ұқсауға тырыспайтын шәкірт жоқ. Бұл жердегі басты мәселе - ұстаздың өзінің ойын, білімін шәкіртіне жеткізе білу. Осы тұрғыдан алып қарағанда, маған Ахмет Байтұрсынұлының мына бір пікірі қазіргі біздің еліміздегі білім жүйесінде қалыптасқан келеңсіз құбылысты аңғартқандай болады. «Оқыта білмейтін мұғалімдер оқу жұмысының салмағын балаларға ғана артып, өзі: «Әй, оқындар!» - деп, тыныш отырады. Ондай оқу мұғалімге тыныш екені рас, бірақ оқудағы мақсатты нәрсе мұғалімнің тыныштығы емес, балалардың білім үйренуі ғой...». Әрине, мұндай мұғалімнен білімнің де, тәрбиенің де нашар өрбитіні түсінікті, тіпті, керісінше, ол берген тәрбие мен білімнің қауіпті болуы да мүмкін.

Ахмет Байтұрсынұлы өзі өмір сүрген заманның куәсі бола отырып, рухани және материалдық байлықтың адамның қадір-қасиетіне, адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынасқа, оның мінезінің өзгеруіне әсер ететінін тілге тиек ете отырып:

«...Аштан өлген аталарың бар ма еді,

Тамақ үшін сатқан иттер иманын», - деп,

оларды сынайды, кінә тағады. Мұндай келеңсіз, жағымсыз жайттардың қазіргі қазақ қоғамында, тамақ тоқ, ел тыныш ке-

рында жас кезінен бастап өле-өлгенше күн тәртібінен түспеген тақырыпқа айналды десе де болады. Ағартушының еңбектерін саралай келе: «Революциядан бұрын жазған еңбектерінің басым көпшілігінің негізгі идеясы ағартушылық, демократтық, прогрестік биік нысана, олар біздің азаматтық, рухани дамуымыздағы маңызды, мәнді кезеңдер шындығын ашады, бірқыдыру ойлар, пікірлер дәл қазіргі уақытқа қызмет ететінін көруге болады», - деп академик-ғалым Рымғали Нұрғали кезінде өз бағасын берген болатын.

Автордың «Қазақ өкпесі» мақаласында тарихи мәселелерге объективті, ғылыми тұрғыдан қарайтындығы көрінеді. Қазақ хандығы неліктен құлады, өз алдына дербес мемлекет болып тұра алмаудың себебі, Ресейге қосылудың негізгі жағдайлары деген мәселелердің жауабы айтылады. «Олжалы жерден үлестен қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз - бәрі нағандық кесепаты», - дей келіп, ел мен елді, ұлт пен ұлтты, халық пен халықты теңестіретін тек ғана ғылым, білім, өнер екенін айтып, өз халқын оқуға, өнерге, білім алуға шақырады. Ахметтің бұл айтқан пікірі қазіргі күнге дейін қазақ қоғамында көкейтесті мәселе екендігіне дау жоқ. Жалаң білім емес, нақты білім, өзінді өрге алып шығатын толыққанды білім алу - қазіргі қазақ жастарының арасындағы ең күрделі өзекті мәселе деп айтар едім.

Кезінде Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы туралы жазып оған «халықтың ақыны», «ереуілшіл ақын» деп баға берген

дін арманданды.

«Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген халық мақалын әрдайым жадында ұстаған Ахмет Байтұрсынұлы: «Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерген күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жан-шылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік», - деп заман лебінен қалмауды халқына ескертеді. Ақынның XX ғасырдың басында айтып кеткен ойлы пікірі әлі күнге дейін қазіргі қазақ қоғамы үшін маңызын жойған жоқ. Себебі бұл мәселенің қазақ халқы сияқты саны аз ұлт үшін жаһандану үрдісінде көкейтестілігі артпаса, кемімейтіндігін көріп отырмыз.

Қазақтың қанында бар ма, әлде бір ғасырдан бері келе жатқан «ауру» ма, сипаты жағынан жақсы ма, әлде жаман ба, әйтеуір әлі күнге дейін, неге екендігін қайдам, қазақтың пашылуы көп-ақ. Сол байлықтың орнымен кеткені ұлттық дәстүрімізге сай болар еді, бірақ өкінішке орай, қазақтың пашылуы тоқтар емес. Осыдан бір ғасыр бұрын айтып кеткен ағартушы-ғалымның ескертпелерін құлаққа ілер түріміз көрінбейді. «Қазақта бай адамдар я қуанып нәрсеге той істеп, ат шаптырады, я өлген адамына ас беріп, ат шаптырады. Байлығына қарай, адамдығына қарай ас пен тойдың үлкені де, кішісі де болады. Зорлығы бәйгеге тіккен малынан гөрі шақырған елдерінің санынан, сойылған малынан байқалады». Бұл Ахмет Байтұрсынұлының 1913 жылы жазған «Білім жарысы» атты мақаласынан үзінді. Мақала-

оларды сынайды, кінә тағады. Мұндай келеңсіз, жағымсыз жайттардың қазіргі қазақ қоғамында, тамақ тоқ, ел тыныш кезеңде де күннен күнге өршіп бара жатқандығын жасыруға болмайды.

Нарықтық бәсекелі қоғамның келеңсіз жақтарының бірі - адамның адами қасиеттерінің төмендеуі, «адам адамға дос, бауыр» қағидасымен жүретін адамдар санының азаюы дер едім. Бір-бірін көре алмаушылық, күншілдік, араздық, өтірік көлгірсу, арзан сөзге еру - осындай жағымсыз қасиеттер қазақ ұлтының бойына әбден сіңіп кете ме деген қорқынып ұялайды. Ақын сөзімен айтатын болсақ:

«Айтқанмен таусыла ма
оны-мұны,
Талайдың таңдамалы түпкі
сыры:

Жанасқан шын көңілмен
жақындық аз-
Көбінің іші салқын, сырты-ақ
жылы».

«...Тән көмілер, көмілмес еткен ісім...» - деп, халқына қалдырған асыл мұралары арқылы ұрпақ есінде мәңгі қалған, «...ел бүгіншілі, менікі ертеңгі үшін...» жасаған ерен еңбегі кезінде белгілі бір себептерге байланысты еленбеген, халқына жаны ашып, оған қорған бола білген, ақыры «тілнен» тапқан Ахмет Байтұрсынұлы «...өз ауылының иттері үріп қапқаны» салдарынан 1930-шы жылдардағы сұрқия саясаттың құрбаны болды.

Р. АЙМАҒАМБЕТҰЛЫ,
Б.Алтынсарин атындағы
Арқалық педагогикалық инсти-
туты «Рухани жаңғыру» жоба-
лық кеңсесінің директоры.